

Jan Hoek

Om de rechtvaardiging van heilige verontwaardiging

De inhoudsrijke en prikkelende beschouwingen van Johan Goud over de waarde van spot hebben mij uitgedaagd nog eens kritisch te kijken naar de heiligheid van de 'heilige verontwaardiging' van gelovigen die zich verzetten tegen godslastering. Is het niet beter wat meer relativerend om te gaan met onze diepe overtuigingen? Waarom zouden we onszelf altijd zo bloedserieus nemen? Een beetje humor en een vleugje ironie, een snufje scepsis en een onsje meer begrip voor andersdenkenden halen de druk van de ketel en hebben zo een gunstig effect. Dat lijkt mij een goede raad voor fanatici en fundamentalisten, terwijl dit advies voor meer gematigde orthodoxen en overtuigden evenmin kwaad kan. Niettemin betoog ik dat heilige verontwaardiging gerechtvaardigd kan zijn. Het moet dan wel zaken betreffen die door de verontwaardigden oprecht als heilig worden beleefd. In het algemeen kunnen we stellen dat er grenzen zijn aan de tolerantie, omdat er grenzen zijn aan de relativering. Anderzijds moet van gelovigen worden gevraagd dat ze scherp onderscheiden tussen enerzijds - om het in cultische termen uit te drukken - de kern van hun overtuiging, het 'heilige der heilige', en anderzijds de verschillende 'voorhoven', de opvattingen waarmee veel meer ontspannen kan worden omgegaan. Bovendien dienen ze hierover helder te communiceren. In het geding is hierbij niet minder dan de toekomst van onze Nederlandse samenleving als een echte ontmoetingsruimte. De overheid draagt hierbij een grote verantwoordelijkheid.

De relativering voorbij

Het is zeker terecht wanneer de ontdekkende spiegel wordt voorgehouden aan een orthodoxie die meent de waarheid in pacht te hebben. We zijn mensen onderweg en we kennen ten dele. Onze perceptie van de waarheid is voorlopig en feilbaar. Wie dat uit het oog verliest, kent de menselijke maat niet meer. Wie ten opzichte van zijn of haar standpunten en ideeën geen ironie of spot meer toelaat, is gevaar-

lijk op weg naar een mentaliteit die geestelijke dictatuur rechtvaardigt. Het is irritant wanneer mensen het openbare debat aangaan vanuit een gewaande moreel superieure positie.

*Our little systems have their day
They have their day and cease to be
They are but broken lights of Thee
And Thou, o Lord art more than they.¹*

Toch wil ik duidelijk stellen dat er voor gelovigen overtuigingen zijn die niet voor relativering vatbaar zijn. Het is in onze samenleving van groot belang dat gelovigen hierover vrijmoedig spreken. Zij dienen hun diepste overtuigingen duidelijk te communiceren, zodat algemeen bekend is waar hun pijnpunten liggen. Uiteraard zijn het de gelovigen zelf die duidelijk moeten maken wat voor hun besef grensoverschrijdend en ontoelaatbaar is. Ze moeten er stevig op bevraagd worden of hier geen geborneerdheid of verborgen machtsaanspraken in het spel zijn. De kerkhervormer Calvijn gaf indertijd al aan dat er verschil is tussen een 'gegeven ergernis' en een 'genomen ergernis'. Het gaat bepaald niet om lange tenen, het betreft regelrecht hartzeer. En als het daar niet om gaat, moet men zijn mond houden en heel wat slikken. Voor de voortgang van het maatschappelijk debat is het dus een vereiste dat gelovigen articuleren wat de kerninhoud van hun geloof is. Zij moeten zich niet de mond laten snoeren door neo-liberalen die als centraal dogma hebben dat alle wereldbeschouwingen achter de voordeur thuis horen met uitzondering van hun eigen wereldbeschouwing. Vervolgens is het in het plurale Nederland van het begin van de eenentwintigste eeuw noodzakelijk dat diepe overtuigingen met groot respect worden benaderd door hen die ze niet delen.

Dat gelovigen bepaalde overtuigingen niet kunnen relativeren en daarom bijvoorbeeld met smadelijke godslastering niet kunnen leven, is natuurlijk uiterst irritant voor hen die ervan uitgaan dat er geen absolute waarheid bestaat. Laatstgenoemden vergeten voor het gemak dat hun eigen absolute waarheid juist in die stelling is geïmpliceerd! Het gaat hun niet slechts om een zekere matiging van de waarheidspretenties van hun opponenten. Ze stellen met de invloedrijke filosoof Richard Rorty 'an attitude of irony' tegenover de 'rule of judgment'. Alle overtuigingen die mensen erop nahouden, zijn in deze optiek uiteindelijk niet meer dan meningen. Alle waarden en waarheden zijn toevalsproducten en kunnen niet de status van een laatste ernst hebben. Hier ligt de eigenlijke bron van misverstanden tussen westerse columnisten en cartoonisten en anderzijds niet-westerse moslims. 'Deze moslims beseffen intuïtief dat hun - onder het mom van een universeel vertoog - niet alleen een bepaalde westerse stijl van conflictbeheersing wordt aangeboden, maar een hele levensbeschouwing waarin behalve de autonome zelfexpressie van het individu niets "heilig" is'.² De kern van het communicatieprobleem ligt dus in de weigering van een spraakmakende meerderheid om haar relativistische dogma van de *onbestaanbare waarheid* ter discussie te stellen tegenover de weigering van gelovige minderheden om hun dogma van de *onopgeefbare waarheid* ter discussie te stellen.

*relativistisch dogma:
waarheid bestaat
niet*

Een zeer centrale geloofsovertuiging is dat God een levende werkelijkheid is en niet slechts een religieuze voorstelling. Hij is dus voor mij even reëel als mijn vrouw of mijn kinderen. Ik leef met Hem, weliswaar op een andere wijze, maar niet minder echt en intens dan ik met mijn gezin leef. Daarom is godslastering voor

Debat

mij zo'n diep ingrijpende en aangrijpende zaak. Echt de relativering voorbij! Ik kan dan ook niet uit de voeten met het door Goud gehanteerde onderscheid tussen opinie en feit. Spot met de profeet Mohammed is voor de gelovige moslim geen spot met een opinie. Spot met de gekruisigde Christus, zoals nog onlangs op een affreuzende afbeelding in *NRC-next*, is voor mij geen spot met een christologische of soteriologisch dogma, maar met de Persoon van mijn Verlosser. Ik ben het dus geheel eens met de moslimstudent die eveneens betoogde dat zijn geloofsovertuiging de waarde van een feit heeft. Natuurlijk weet ik dat mijn 'feit' in sociaal verband een opinie naast talrijke andere is. Maar dan wel een 'opinie' van een bepaalde kwaliteit, namelijk die van een heilige overtuiging. Daarvoor vraag ik respect, zoals ik andere overtuigingen respecteer. Met erkenning van religieus pluralisme staat zulk een vraag om respect allerminst op gespannen voet. Mijn private redelijkheid is tegelijkertijd publieke redelijkheid, omdat ik open kaart speel over mijn overtuigingen, zoals ik dat ook van mijn medeburgers verwacht. Die overtuigingen zijn bovendien geen esoterische geheimen, maar kan iedere geïnteresseerde uitgebreid gedocumenteerd vinden in de Heilige Schrift waarop ik mij beroep. Het is ook niet voorbehouden aan gelovigen om emotioneel geraakt te zijn wanneer hun diepe overtuigingen in het geding zijn. Wie ziet hoe evolutionisten reageren op creationisten en zelfs op gematigde aanhangers van de theorie van *Intelligent Design*, weet dat onder seculieren de emoties niet minder hoog oplopen.

Zoals terecht een aanklacht is ingediend tegen de antisemitische cartoon inzake Anne Frank en Hitler, zo is een aanklacht tegen bespottend van de profeet Mohammed of tegen Christus evenzeer gefundeerd. Want Anne Frank heeft echt geleefd en de holocaust heeft echt plaatsgevonden, maar voor de gelovige moslim is de profeet Mohammed echt de hoogste gezant van Allah en voor mij als belijdend christen is Jezus echt de Zoon van God. Je kunt dit als gelovige niet relativiseren, want dan zou je buiten je geloof treden. Ik vraag geen publieke reverentie voor mijn 'waarheid', omdat ik weet dat geloof niet kan worden opgelegd en dat alleen de Heilige Geest deze reverentie in de harten van mensen werkt. Ik vraag wel publiek respect voor mijn heilige overtuiging. Wanneer de samenleving mij hier de eis van relativering stelt, stelt zij mij dus de eis om mijn identiteit op te geven en ontzegt zij mij dus de vrijheid. Pas als ik mijn identiteit kan behouden en openlijk

*respect voor mijn
heilige overtuiging
svp*

verwoorden, wordt de botsing van meningen waardevol. De voortdurend relativiserende gelovige is een vage en weinig inspirerende gesprekspartner. Overtuigde gelovigen die weten te spreken én te luisteren, hebben een verrassende inbreng op de vrije markt van ideeën, net zoals uitgesproken atheïsten en agnosten als minister Ronald Plasterk en hoogleraar Henk Versnel dat hebben. Mensen moeten niet bang behoeven te zijn voor krenkingen als ze echt hun nek uitsteken. Tegelijkertijd moeten ze tegen een stootje kunnen als het gaat om allerlei opinies die secundair of tertiair zijn in hun (geloofs)beleving. Je moet nu eenmaal als deelnemer in het publieke discours niet te kinderachtig zijn, je moet hartelijk om jezelf kunnen lachen, je moet je stellingen regelmatig stevig relativiseren. Maar er zijn grenzen en die mogen assertief aangegeven worden. Daar is iedereen mee gediend. Worden deze grenzen miskend, dan rest slechts protest. Overigens zal het protest van een christen in het voetspoor van Jezus geweldloos en waardig dienen te zijn.

God laat niet met zich spotten

Met de heiligheid van de Naam van de HERE kan voor het besef van orthodoxe joden en christenen op geen enkele wijze gemarchandeerd worden. Zo staat voor

gelovige moslims de heiligheid van Allah en zijn profeet Mohammed buiten kijf. Christenen treft spot met Jezus Christus als een dolkstoot. In dit licht moet bijvoorbeeld het werk van de *Bond tegen het vloeken* worden gezien. Deze organisatie heeft onder het Nederlandse volk een behoorlijke naamsbekendheid. Dat betekent nog niet dat deze Bond bij haar protesten tegen allerlei godslasterlijke uitingen in media, reclame etcetera op veel begrip, laat staan instemming kan rekenen. Zij wordt door velen wat meewarig en schouderophalend bekeken als een hedendaagse Don Quichot die tegen windmolens vecht.

Helaas hebben ook velen binnen de kerken er blijkbaar geen enkele moeite mee dat er door de televisie, de radio en via het internet zoveel vloeken en lasteringen de Nederlandse gezinnen binnenkomen, en dat in veel moderne literatuur heiligschennis voluit aan de orde is. Dat is voor mij een groot raadsel. Gelovigen die de genoemde Bond steunen, ontlenuen hun motivatie immers direct aan de bronnen van hun geloof. De Bijbel maakt duidelijk dat God niet met zich laat spotten. Hij is de Heilige. Zeker, gelovigen mogen Hem van alles en nog wat voor de voeten werpen. Asaf, Job en Jeremia mogen daar heel ver in gaan. God wil liever aangeklaagd worden dan genegeerd. In zijn verbondsomgang gunt Hij mensen de ruimte om in hun klachten en verwijten tot op de bodem te gaan. In zijn geduld verdraagt Hij ook de spot en hoon van ongelovigen tot zelfs aan het kruis van Golgotha. Intussen is Hij de God van het gericht die op zijn tijd, als de maat vol is, zijn toorn doet komen over de onbekeerlijken.

Hoe hoog de levende God het kwaad van godslastering opneemt, lezen we in Leviticus 24. De zoon van een Egyptische vader en een Israëlitische moeder lasterde tijdens een ruzie in het legerkamp uitdrukkelijk de Naam. Hij bracht daarmee zijn diepe minachting voor de levende God tot uiting. De HERE wordt geraadpleegd en dan blijkt dat de vloeker gestenigd moet worden. Het wordt een vaste inzetting in Israël: *also zal de vreemdeling zijn, gelijk de inboorling, als hij de Naam zal gelasterd hebben, hij zal gedood worden* (vers 16). De Heidelbergse Catechismus grijpt hierop terug in antwoord 100: *... er is geen zonde die God meer vertoorn, dan het lasteren van zijn Naam. Daarom heeft Hij ook geboden die met de dood te straffen.*

Doodstraf op godslastering? Uiteraard staat dat in een (heils-)historische context. Er treedt hevige kortsluiting op wanneer zo'n oudtestamentisch gegeven klakkeloos wordt toegepast op de hedendaagse situatie, in het pluralistische en democratische Nederlandse bestel. Bovendien weten christenen dat hun het oordeel niet toekomt en zal een christelijk geïnspireerde overheid beseffen dat zij in deze tijd van Gods geduld uiterste lankmoedigheid moet betrachten. Ik denk hier aan een woord als 1 Petrus 2: 23 over Christus die als Hij uitgescholden werd, niet terugschold en als Hij leed, niet dreigde, maar het overgaf in de handen van God die rechtvaardig oordeelt. Toch heeft het veel te zeggen dat het kwaad van de lastering onder het verbondsvolk Israël geen plaats mocht hebben. We mogen dat niet op een neo-marcionitische manier toeschrijven aan een achterhaald godsbeeld of iets dergelijks. God verandert niet. De Vader van Jezus Christus is dezelfde als de toornende God van Leviticus 24. Hier wordt ons Gods heiligheid ingeprent. Daarom zal een christen die de Bijbel als openbaring van God aanvaardt, een diepe afkeer hebben van de ontheiliging van Gods Naam. Ik kan dan ook niet begrijpen dat er theologen zijn die het opnemen voor godslasterlijke passages zoals bijvoorbeeld geschreven door de auteur Reve. Wanneer over hun vrouw of dochter dergelijke pornografische en ontluisterende taal werd geschreven, zouden ze wellicht door het lint gaan. Maar nu het gaat over de Here God, die we in het

*God toorn
tegen
onbekeerlijken*

geloof toch vrezende en liefhebbende, vergoelijken ze zulke taal met een beroep op artistieke en vrije meningsuiting. Hoe is het mogelijk? Calvijn zou zeggen: een hond slaat nog aan wanneer zijn meester wordt aangerand. Zouden wij dan niet in beweging komen wanneer onze hoogste Meester, die bovendien in Christus onze lieve Vader is, wordt gesmaad?

Relationele vrijheid

Alleen wanneer het respect voor heilige overtuigingen aanwezig is en gevoeld wordt, kan er een werkelijk vrije samenleving zijn. Een vrije samenleving kenmerkt zich door optimale communicatie tussen allen die daarvan deel uitmaken. Hoffelijkheid en de wil de ander intact te laten zijn onmisbaar voor wie wil meedoen aan het publieke debat.³

Dit gevraagde respect betekent geen aanslag op de vrijheid van meningsuiting en expressie. Het is een ernstig misverstand van bijvoorbeeld iemand als Ayaan Hirsi Ali dat vrijheid van meningsuiting zou samen vallen met vrijheid tot kwetsen. In feite komt hier een perversie van het vrijheidsbegrip aan het licht. 'Limits are the very material with which freedom works'.⁴ We horen inderdaad sommigen een grenzenloze en daarom mijns inziens gecorrumpeerde 'vrijheid' verdedigen, waarbij vrijheid geheel in dienst staat van individuele zelfbepaling. Deze vrijheid houdt dan noodgedwongen op waar ze botst met de vrijheid van de ander die niet overruled kan worden. Tegenover deze karikatuur van vrijheid stel ik dat echte vrijheid zich ontplooit in relaties. Vrije personen zijn mensen die de ruimte hebben zichzelf te kunnen zijn in relatie tot anderen. Het is duidelijk dat een relationele invulling van het vrijheidsbegrip het respect voor de ander impliceert. De werkelijk vrije mens kiest er bewust voor niet te kwetsen. De echte vrijheid is de suprastructuur van de liefde, terwijl de liefde de infrastructuur van de vrijheid is. Waarom zou godsdienstkritiek niet respectvol geuit kunnen worden?

'Ieder zinnig mens weet dat wie met een ander in gesprek wil komen, niet moet beginnen met die ander te beledigen. Een gesprek heeft, behalve in extreme situaties, alleen kans van slagen wanneer men juist zoveel mogelijk afziet van spot en kwetsing. Het is dan ook idioot om bewuste belediging in het publieke debat te rechtvaardigen met een beroep op de "discussie" die dat zou uitlokken'.⁵ In werkelijkheid hebben degenen die zich zo opstellen helemaal geen behoefte aan een echte discussie, maar willen ze alleen zichzelf profileren. Dit is een destructieve strategie, een recept voor onvrede en een gigantisch obstakel, met name voor nieuwkomers die we tegelijkertijd zo dringend uitnodigen om deelnemers te worden in de communicatiegemeenschap die 'Nederland' heet. Is het een wonder dat dit betrokkenen als hypocriet voor komt?

Het doet mij goed dat deze visie op relationele vrijheid ook in vrijzinnig-christelijke kring wordt voorgestaan, zoals blijkt uit het werk van Wibren van der Burg.⁶

*nieuwe norm:
publieke onzichtbaarheid van godsdienst*

'Inclusieve democratie' vraagt erom dat de samenleving begrijpt hoe wezenlijk godsdienst voor vele gelovigen is. 'Postmoderne' gelovigen die religie meer als iets marginaals beleven, zetten in het maatschappelijk debat zozeer de toon, dat zich een nieuwe intolerantie heeft ontwikkeld, die inhoudt dat godsdienst geen deel meer hoort uit te maken van de publieke sfeer. De nieuwe norm is die van de publieke onzichtbaarheid van de godsdienst. Er zijn in Nederland groepen die niet passen in dit dominante beeld, zoals de behoudende kerken uit de reformatorische hoek, de rooms-katholieke hiërarchie, de traditionele moslims en de (deels allochtone) evangelicale christenen. Voor hen doordeesemt het geloof het hele leven. Dat stuit

op onbegrip en wrevel. Er is bij een meerderheid van de Nederlandse bevolking een gebrek aan religieuze empathie en gemis aan inlevingsvermogen in het godsdienstig besef van bepaalde minderheden. Dit leidt tot respectloosheid. 'Nietzsche en zijn volgelingen hebben laten zien hoe gewelddadig de rede kan zijn in het ontkennen, overweldigen, negeren en kleineren van de ander.'⁷

Een 'inclusieve democratie' echter kent niet alleen het meerderheidsprincipe, maar evenzeer het respect voor minderheden en de open discussie waarin alle perspectieven aan de orde kunnen komen. Daarbij past het evenmin om gelovige moslima's te vragen hun hoofddoekjes af te doen als van de SGP te vragen dat ze de Bijbel voortaan buiten beschouwing laat. Mensen mogen hun religieuze identiteit in het publieke domein tot uitdrukking brengen door het dragen van hoofddoekjes of lange rokken, maar ook door voor hun relevante levensbeschouwelijke argumenten in het debat naar voren te brengen, al valt dat buiten de orde van het 'moreel esperanto' (Paul Cliteur). Deze openheid is heilzaam voor zowel de meerderheid als de minderheidsgroepen in een bevolking. Het voorkomt dat er met verborgen agenda's wordt gewerkt of dat mensen uit frustratie vanwege het feit dat ze niet gehoord worden de dialoog opgeven, vervreemden van de samenleving en uiteindelijk naar geweldsmiddelen grijpen. Hoe afkeurenswaardig dat geweld ook is, we moeten de vraag onder ogen zien of er geen structureel geweld schuilt in de spot van de machtige meerderheid die afwijkende overtuigingen op venijnige en vileine wijze benadert en zo tegengeweld oproept.

Taak van de overheid

Het is intussen de vraag wat de taak van de overheid is in deze. Gerrit G. de Kruijf betoogt in zijn boek *Waakzaam en nuchter - over christelijke ethiek in een democratie*⁸ dat christenen vandaag resoluut en onomwonden afstand moeten nemen van elke theocratische benadering en de democratie niet alleen in de praktijk en min of meer noodgedwongen, maar ook in principe en *con amore* dienen te aanvaarden. Het stimulerende in dat boek is dat het uitdaagt tot indringend nadenken over de pluraliteit van stromingen, richtingen, godsdiensten en culturen in onze samenleving en over de roeping van de overheid, alsook de plaats van het christelijk getuigenis en de taak van christelijke politieke partijen in deze situatie. Ik val hem bij in zijn pleidooi om als christenen ondubbelzinnig te zijn in de hartelijke aanvaarding van niet alleen gewetensvrijheid, maar ook godsdienstvrijheid, en dat dus niet noodgedwongen per concessie, maar principieel en per confessie. De overheid dient alle onderdanen de vrijheid te laten om zich binnen bepaalde randvoorwaarden religieus te organiseren, samenkomsten of erediensten te houden, opvattingen uit te dragen en te propageren. Vanuit het zicht op de beperkte taak van de overheid in de samenleving en de vrijheid van niet-statelijke verbanden tegenover de staat, is er alle ruimte voor tolerantie, die dan niet teruggaat op indifferentisme of agnosticisme, maar juist gepaard gaat met een intense zoektocht naar de waarheid.

Mijn motivatie om deze tolerantie te bepleiten, ligt dus geenszins in een nivellerende opvatting als zouden alle religies op hetzelfde neerkomen. De mens heeft de vrijheid en verantwoordelijkheid om zijn levensrichting te kiezen. Daarom staat de overheid voor een optimale, niet absolute vrijheid van haar onderdanen. Als christen heb ik er geen moeite mee dat de overheid propaganda tolereert voor wat ik zie als valse godsdiensten of verwerpelijke levensovertuigingen. De grenzen van deze propaganda liggen echter in de ontheiliging van de Naam des Heren en in openlijke spot met Jezus Christus en zijn verlossingswerk. Daartegen moet de

Debat

overheid moet optreden tegen smadelijke godslastering

overheid stelling nemen, zowel in preventieve als in bestraffende zin. Hier stuit de vrijheid van meningsuiting op een grens. Een grenzeloze tolerantie leidt onherroepelijk tot de ergste vorm van dictatuur. Tot staving van deze stelling zouden vele historische voorbeelden kunnen dienen. Een overheid die zich houdt op haar eigen publieke terrein en de vrede voor alle onderdanen zoekt, zal een minderhedenbeleid ontwikkelen dat gestempeld wordt door rechtvaardigheid, mildheid en begrensde tolerantie. Daarbij worden lasterlijke en smadelijke uitingen in de media, in kunst en literatuur ontmoedigd. Dus niet gesubsidieerd of bekroond, zoals dat vandaag de dag in onze samenleving wel gebeurt, maar integendeel openlijk afgekeurd en gelaakt. De overheid kan daarin nog een stap verder gaan. Zoals zij optreedt tegen pornografische afbeeldingen van kinderen, tegen bestialiteit, tegen rassendiscriminatie, zo ook tegen smadelijke godslastering. Voor het (her)invoeren en handhaven van vloekverboden is veel te zeggen. Het is een symboolwetgeving waar een krachtig getuigenis van uitgaat.

Van de christelijke kerken mag worden verwacht dat zij voorop staan in de bestrijding van bijvoorbeeld racisme en dat zij niet meedoen aan het in stand houden van allerlei vooroordelen inzake mensen die afwijken van de grootste gemene deler. Er bestaat in onze Nederlandse samenleving een grote tolerantie ten opzichte van allerlei alternatieve leefwijzen en gedragingen. Zolang daardoor de openbare eerbaarheid niet geschonden wordt, is dat positief te waarderen. We mogen dankbaar zijn te leven in een democratische rechtsstaat. Tot de kenmerken van zo'n rechtsstaat behoort volledige vrijheid voor christenen en andere minderheden om midden in de maatschappij vanuit hun diepste overtuiging te leven zonder te worden blootgesteld aan een kwetsende benadering waar het hun heiligste overtuigingen betreft. Hare majesteit koningin Beatrix heeft er dan ook goed aan gedaan tijdens haar Kersttoespraak 2006 op te roepen tot respect ten opzichte van het geloof van een ander, omdat gebrek daaraan de *herrschaftsfreie* dialoog belemmert. Ze gaf daarmee een koninklijk voorbeeld van wat de taak van de overheid in een pluriforme en pluri-norme samenleving inhoudt. De overheid doet er goed aan dit voorbeeld te volgen. Bewindspersonen en leden van de Staten-Generaal dienen uit te munten in zorgvuldigheid waar het de omgang met gevoelens van minderheden betreft. Zo dragen ze bij aan een waarden-volle en daarom waardevolle samenleving.

Dr. J. Hoek is hoogleraar (deeltijd) systematische theologie aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven en bijzonder hoogleraar 'gereformeerde spiritualiteit' aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Kampen.

Noten

1. Gedicht van Alfred Tennyson, geciteerd door H. Berkhof, *Christelijk geloof*, Callenbach, Nijkerk 1973, p. IV.
2. Stefan Paas, *Vrede stichten. Politieke meditaties*, Boekencentrum, Zoetermeer 2007, p. 307.
3. Dit is één van de fundamentele stellingen in het genoemde inspirerende essay van Paas.
4. Oliver O'Donovan, *Resurrection and Moral Order. An Outline for Evangelical Ethics*, Inter/Varsity Press, Leicester (1986), 1994², 107,108. Vgl. over hem Ad de Bruijne, *Levend in Leviathan. Een onderzoek naar de theorie van 'christendom' in de politieke theologie van Oliver O'Donovan*, Kok, Kampen 2006.
5. Paas, *Vrede stichten*, p. 306.
6. Wibren van der Burg, *Over religie, moraal en politiek. Een vrijzinnig alternatief*, Ten Have, Kampen 2005.
7. Paas, *Vrede stichten*, p. 297.
8. G.G. de Kruijf, *Waakzaam en nuchter - over christelijke ethiek in een democratie*, Ten Have, Baarn 1994